

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת דברים, תשע"ה
מספר 1129

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הגדרת הארץ באמצעות אזורים טופוגרפיים

יואל אליצור

נאמר בפרשתנו (דב' א:ז):

פָּנּוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבֵאוּ הַר הָאֲמָרִי וְאֵל כָּל שְׂכֵנָיו בְּעֶרְבָה בְּהָר וּבְשֹׁפְלָה וּבְנִגְבּ וּבְחֹף הַיָּם, אֶרֶץ הַפְּנִיעֵי וְהַלְבָּנוֹן עַד הַנֶּהָר הַגָּדוֹל נְהַר פָּרַת.

הכתוב מונה כאן אזורים טופוגרפיים המרכיבים יחד את מפת ארץ ישראל כולה. בספר יהושע באה השיטה הזאת עוד שבע פעמים, ואפשר לומר שזו היא צורת חשיבה אופיינית לספר יהושע. נתחיל מן המקור המובהק ביותר, סיכום כיבושי יהושע ובני ישראל (יהו' יב:ו-כד). ביהושע פרק יב מוגדרת הארץ שנכבשה בארבע דרכים:

א. על ידי הגבולות הקיצוניים: "מִבְּעַל גֹּד בְּבִקְעַת הַלְבָּנוֹן וְעַד הַהָר הַחֹק הָעֵלָה שְׁעִירָה" (יב:ז).

ב. על ידי אזורים טופוגרפיים: "בְּהָר וּבְשֹׁפְלָה וּבְעֶרְבָה וּבְאֲשְׁדוֹת וּבְמִדְבָּר וּבְנִגְבּ" (יב:ח).

ג. על ידי העמים שנוצחו: "הַחֲתִי הָאֲמָרִי וְהַפְּנִיעֵי הַפְּרָזִי הַחֲוִי וְהַיְבוּסִי" (יב:ח).

ד. על ידי 31 מלכי הערים: "מִלֶּךְ יְרִיחוֹ אֶחָד מִלֶּךְ הָעִי אֶחָד מִלֶּךְ יְרוּשָׁלַם אֶחָד מִלֶּךְ חֶבְרוֹן אֶחָד" (יב:ט-י) וכל היתר.

כל אחת מארבע הדרכים הללו, מגדירה את "הָאֲרֶץ אֲשֶׁר הִכָּה יְהוֹשֻׁעַ וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן יְמֵה" (יהו' יב:ז) בדרך אחרת, וכולן נכונות. נראים הדברים שהאזורים הטופוגרפיים המנויים כאן הם מין פסיפס המרכיב את הארץ. לפני שניגש לפרש את המושגים הללו, ראוי שנאסוף את כל הנתונים. מלבד שני המקומות שהזכרנו לעיל, באה רשימה מסוג זה במקומות הבאים:

"וַיְהִי כְשִׁמְעַתְּ כָּל הַמְּלָכִים אֲשֶׁר בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּהָר וּבְשֹׁפְלָה וּבְכָל חוֹף הַיָּם הַגָּדוֹל אֶל מוֹל הַלְבָּנוֹן הַחֲתִי וְהָאֲמָרִי הַפְּנִיעֵי הַפְּרָזִי הַחֲוִי וְהַיְבוּסִי. וַיִּתְקַבְּצוּ יַחְדָּו לְהִלָּחֵם עִם יְהוֹשֻׁעַ וְעִם יִשְׂרָאֵל פֶּה אֶחָד" (יהו' ט:א-ב).

בסיכום מלחמת יהושע בחצייה הדרומי של הארץ, נאמר: "וַיִּיכָה יְהוֹשֻׁעַ אֶת כָּל הָאֲרֶץ הַהַר וְהַנִּגְבּ וְהַשֹּׁפְלָה וְהָאֲשְׁדוֹת וְאֶת כָּל מְלָכֵיהֶם לֹא הִשְׁאִיר שְׂרִיד וְאֶת כָּל הַנְּשָׁמָה הַחַרְיִים פָּאֲשֶׁר צָנָה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל. וַיִּכֶם יְהוֹשֻׁעַ מִקְרָשׁ בְּרַנֵּעַ וְעַד עֵזָה, וְאֶת כָּל אֲרֶץ גִּזְשֹׁן וְעַד גִּבְעוֹן" (יהו' י:מ-מא).

בפרק יא, המתאר את מלחמת יהושע בצפון ומסכם את שתי המלחמות הגדולות, יש למעשה שלוש רשימות מן הסוג המעניין אותנו כאן.

הראשונה מתארת את צפון הארץ, כל האזורים שמהם גייס יבין מלך חצור את לוחמיו: "וְאֵל הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מִצְּפוֹן בְּהָר וּבְעֶרְבָה נִגְבּ פְּנִינֹת וּבְשֹׁפְלָה וּבְנִפּוֹת דּוֹר מִיָּם" (יהו' יא:ב).

בסיכום המלחמה נאמר: "וַיִּיכַח יְהוֹשֻׁעַ אֶת כָּל הָאֲרֶץ הַזֹּאת הַהַר וְהַנִּגְבּ וְאֶת כָּל אֲרֶץ הַגִּזְשֹׁן וְאֶת הַשֹּׁפְלָה וְאֶת הָעֶרְבָה, וְאֶת הַר יִשְׂרָאֵל וְשֹׁפְלָתָה" (יהו' יא:טז). כיוון שנזכרים בפסוק זה ההר והשפלה פעמיים, יש כאן למעשה שתי רשימות, אחת ארוכה ואחת קצרה: הארוכה, רשימת ארץ יהודה; והקצרה, רשימת ישראל.¹

* פרופ' יואל אליצור הוא בנו של פרופ' יהודה אליצור ז"ל ממייסדי אוניברסיטת בר אילן. יואל אליצור עוסק בחקר הלשון העברית ובגיאוגרפיה מקראית והיסטורית, חבר באקדמיה ללשון העברית ובוועדת השמות הממשלתית.

¹ אין לתמוה על קיומה של חלוקה זו לפני ימי ירבעם ורחבעם. ההבחנה בין יהודה לבין ישראל זמנה כנראה מן ההתנחלות ואילך. דבורה הנביאה, ששיבחה בשירתה את השבטים שבאו לעזרת ה' בגיבורים ונזפה בשבטים שלא באו, לא הזכירה כלל את יהודה (ושמעון). במלחמות שאל מנמו אנשי יהודה ואנשי ישראל לחוד (שמ"א יא:ח, טו:ד), ובימי דוד הייתה מתיחות קבועה בין יהודה לבין ישראל (שמ"ב ב:ד, ב:י, ג:כא, ה:ה, יט:יב-יג, יט:מא-מד, כ:א-ה).

הרשימה האחרונה (יהו' טו: כ-סג) שונה באופייה מקודמותיה. אין כאן רשימה רצופה של אזורים טופוגרפיים, אבל יש כאן רשימה ארוכה של ערי שבט יהודה ממוינת לפי החלוקה הטופוגרפית שהזכרנו לעיל. רשימה זו עשויה לסייע בידנו יותר משאר הרשימות בקביעת גבולותיהם של האזורים הנזכרים בה: **הנגב, השפלה, ההר, המדבר.**

נסדר את הממצאים בטבלה:

מקור	היקף										
דברים א: ז	כל הארץ	בערבה	בהר	בשפלה	בנגב	בחוף הים				הלבנון	
יהושע ט: א	כל הארץ	בעבר הירדן	בהר	בשפלה		בכל חוף הים הגדול					
יהושע י: מ-מא	דרום		ההר	השפלה	הנגב	האשדות	כל ארץ גשן				
יהושע יא: ב	צפון	בערבה	בהר	בשפלה					נגב כנרות	נפות דור מים	
יהושע יא: טז	דרום	הערבה	ההר	השפלה	כל הנגב	כל ארץ הגשן					
יהושע יא: טז	צפון		הר ישראל	ושפלתה							
יהושע יב: ח	כל הארץ	בערבה	בהר	בשפלה	בנגב	באשדות	במדבר				
יהושע טו: כ-סג	דרום		בהר	בשפלה	בנגבה		במדבר				

עיון בטבלה מעלה ששני מושגי היסוד בארץ ישראל, **ההר והשפלה**, נזכרים בכל שמונה הרשימות, ואין לדבר בלעדיהם על ארץ ישראל או על חלק משמעותי ממנה. ועוד, כמעט אי אפשר בלעדי הנגב, והוא נזכר ברוב הרשימות. הוא נעדר כצפוי משתי הרשימות הכוללות רק את צפון הארץ, אבל גם מרשימה אחת של כל הארץ - "וַיְהִי כְשֶׁמַע פֶּל הַמְּלָכִים [...] וַיִּתְקַבְּצוּ יַחְדָּו לְהִלָּחֵם עִם יְהוֹשֻׁעַ" (ט: א-ב), אפשר משום שהנגב אינו עשיר בערי מלוכה מבוצרות. כך עולה מרשימת שלושים ואחד המלכים המנויים בפרק יב, שנזכרות בה רק שתי ערים בנגב, חרמה וערד. צורת החיים הטיפוסית בנגב היא חצרים, כלומר כפרים פרזיים, כפי שניתן ללמוד מכמה מקורות. ואלה הם:

- א. בסיכום כל אחת מרשימות הערים שבפרקי הנחלות, הנוסחה הקבועה היא "ערים [...] וחצריהן", אך בנחלת שמעון, שכולה בנגב, נוסף "וכל החצרים אשר סביבות הערים האלה" (יהו' יט: ח).
- ב. ערים אחדות בנגב נקראות "חצר [...]": "חצר שועל" (יהושע טו: כח, יט: ג, נחמיה יא: כז, דברי הימים א' ד: כח), "חצר סוסה" (יהושע יט: ה, דברי הימים א' ד: לא), "חצר אדר" (במדבר לד: ד, ביהושע טו: ג: חצרון ואדר). עוד שם דומה בין ערי הנגב הוא חצרון היא חצור (יהושע טו: כה).
- ג. ברשימת ערי הנגב של יהודה (יהו' טו: כ-לב), מנויים שלושים ושבעה יישובים, והיא מסתיימת במילים "כָּל עָרִים עֲשָׂרִים וְתִשְׁעַ וְחִצְרֵיהֶן" (יהושע טו: לב). הפתרון הסביר לחוסר ההתאמה בין 37 לבין 29 הוא, שחלק גדול מן היישובים המנויים היו חצרים ולא ערים.
- ד. בני ישמעאל ישבו "מִחֲוִילָה עַד שׁוּר אֲשֶׁר עַל פְּנֵי מִצְרַיִם" (בר' כה: טז), אזור שכלל כנראה את דרום הנגב, וצורות היישוב בו היו "בְּחִצְרֵיהֶם וּבְטִירוֹתָם" (בר' כה: יח), גם בני קדר שבמדבר ישבו בחצרים ("חצרים תשב קדר"; יש' מב: יא).

גם **הערבה** נזכרת ברוב הרשימות. וראה זה פלא: היא נזכרת גם בצפון. מכאן וממקראות אחרים יש ללמוד ש"הערבה" מציינת את כל החלק הארצישראלי של "השבר הסורי אפריקאי", למן מקורות הירדן ועד אילת. בעקבות דברים שלמדתי מפי אבי מורי, פרופ' יהודה אליצור ז"ל, כללתי כאן עם הערבה גם את "עבר הירדן" (יהו' ט: א). "עבר הירדן" שבפסוק זה אינו יכול להיות כותרת למה שבא אחריו, מפני שמדובר בעבר הירדן המערבי,

וספר יהושע נכתב בעבר הירדן המערבי לאחר כיבושו והנחלתו לבני ישראל. לכן, נראה שהמונח "עבר הירדן" בפסוק זה ובעוד פסוקים, כשלא נלווה אליו התואר "מזרחה" או "ימה", מציין את ערבות הירדן.² שאלה: האם "השפלה" כוללת את "חוף הים"? התשובה היא כן ולא. בשתי הרשימות הראשונות, שבדברים א וביהושע ט, נמנה חוף הים לצד השפלה. זאת אומרת שאינם זהים. גם מבחינה לשונית, המילה "שפלה" גזורה מן שפ"ל, שעניינו 'נמוך', כלומר דבר שיש לו גובה מסויים אבל גובהו אינו רב. ביטוי זה הולם את אזורי הגבעות הנמוכות שבין ההרים לבין חוף הים. גם חז"ל הבחינו בין "השפלה" לבין "העמק" (משנה שביעית פרק ט ותוספתא פרק ז). ואולם רשימת ערי השפלה של יהודה ביהושע טו מסתיימת בשלוש ערים, עקרון ואשדוד ועזה, ולא נזכר בה "חוף הים". נראה שמשום שבני ישראל לא הורישו את החוף ועריו הראשיות, נזכרו אלה בה רק בקצרה ובכעין הצהרת כוונות ("רַק הַפְּלָה לְיִשְׂרָאֵל בְּנַחֲלָה"; י"ה' יג:ו). לכן לא הוקדשה לחוף הים רשימה בפני עצמו, והערים הייצוגיות של החוף שהוזכרו נספחו לשפלה.

"המדבר" הוא מדבר יהודה, כפי שעולה מרשימת שש ערי המדבר ביהושע טו:סא-סב: "בֵּית הָעֵרְבָה מְדִינַת יִסְכָּה וְהַנְּבִשָׁן וְעִיר הַמְּלַח וְעֵין גִּדִי".
"הַאֲשֻׁדֹת" (יחיד אֲשֻׁד, נסמך אֲשֻׁד) הם כנראה אזורי המצוקים, "מצוק ההעתקים", היורדים אל בקעת הירדן וים המלח.

"ארץ הגשן" היא כנראה האזור שבין ההרים הגבוהים לבין השפלה. פשר המילה אינו ברור. כידוע, גשן שישבו בה בני ישראל, הנזכרת בספר שמות, היא במזרחה של מצרים, ויש גם עיר אחת בהר חברון הנקראת בשם זה (יהו' טו:נא). נראה שהשם גשן, שמקורו במילה שמית שמשמעה אינו ידוע לנו, קשור היה לדבר מה נופי או חקלאי המתאים לשלושת האזורים הנקראים גושן.³ המונח "נפה" נזכר במקרא כמה פעמים בזיקה לעיר דאר שבצפון השרון, ופעם אחת גם בזיקה לעמק יזרעאל ועמק בית שאן (יהו' יז:יא). נראה שמדובר במילה שנשאלה מלשונם של גויי הים, ומשמעה 'מישור מיוער'.⁴

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי
עורך לשוני: ד"ר יחיאל קארה

² ראה בהרחבה בספרי מקום בפרשה, תל-אביב תשע"ד, עמ' 89-90, 438-443.

³ מקום בפרשה, עמ' 108-111.

⁴ מ' בן דב, "נפה" – מלה שאולה מלשונות גויי הים, תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 217-219.